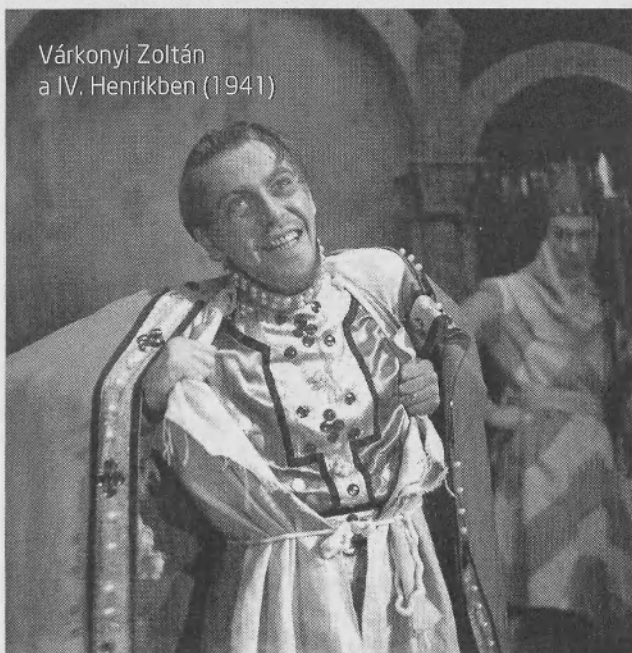

Gajdó Tamás

Az utolsó színházi őrségváltás 1944-ben

MADÁCH SZÍNHÁZBÓL MADÁCH SZÍNHÁZBA

Európában már dúlt a világháború, amikor 1940. november 29-én a Madách tér 6. szám alatt, a mai Örkény Színház helyén új magánszínház nyílt Budapesten. A Közmunkatanács lakótömbjében lévő Madách Színházat a húszéves gróf Károlyi István alapította barátjával, Földessy Gézával. Földessy azonban csak egyetlen évadot töltött a Madáchban, helyére Pütkösti Andor került, akit *Az Újság* kritikusként ismert a közvélemény, s korábban is próbálkozott rendezéssel. Ő vitte színre 1935-ben Tamási Áron *Énekes madár* című művét az Új Tháliában, s ő rendezte a Madách Színház nyitó előadását, Móricz Zsigmond *Kismadár* című drámáját.

Várkonyi Zoltán
a IV. Henrikben (1941)

Pütkösti nagyszerű művészekből – Sulyok Mária, Várkonyi Zoltán, Tapolczai Gyula, Sennyei Vera, Mádi Szabó Gábor, Mezei Mária, Titkos Ilona, Szakáts Zoltán – szervezte meg társulatát, s színészképző stúdióban gondoskodott az utánpótlásról.

A Madách Színház Luigi Pirandello *IV. Henrik* című művének műsorra tűzésével már 1941 őszén kinyilat-

koztatta irodalmi célkitűzéseit. A Magyarországon szokatlan hangvételű dráma előadásával azonban a színház azt is nyilvánvalóvá tette, mi a véleménye a fasiszta diktatúráról. Pirandello ugyan szimpatizált Benito Mussolinivel, s 1924-től a fasiszta pártnak is tagja volt, a *IV. Henrik* előadása Budapesten mégis az örült diktátorokat leplezte le. Pütkösti a dráma kiadásának előszavában egyértelműen azt is leírta, hogy „a lélek kettéhasadásának tragikus pillanatában az egyén vagy a közösségtől szakad el, vagy önmagától. Mindkét esetben megpecsételte sorsát.”¹

A Madách Színház 1942. január 23-án Felkai Ferenc *Nero* című drámáját adta elő. Felkai határozott politikai céllal írta meg művét: a Hitler–Nero párhuzamot akarta bemutatni. A premier után megjelent kritikák tudomást sem vettek a paraboláról, a közönség azonban megértette az író és a rendező szándékát. Felkai Ferenc évtizedekkel később így emlékezett: „A századik előadás után beidéztek Pütköstit a főkapitányságra. A színházak felügyeletével megbízott kapitány élesen figyelmeztette, hogy a közönség nyíltan beszél arról: a Nero tulajdonképpen Hitler. Ne tartsa tovább műsorán a darabot. Pütkösti nyugodt mosollyal azt válaszolta: – Kapitány úr, aki azt állítja, hogy Nero egyenlő Hitlerrel, azt máris csukassák le. Felkai egy skizofréniás, perverz szadistáról írt drámát, és nem egy ma élő politikusról. Aki összehasonlítja, magára vessen.”²

A színház fennállása alatt egyetlen darabot tiltottak csak be: Robert Ardrey *Jelzótűz* című nyíltan háborúellenes, pacifista művét, melyet 1942. április 17-én adtak elő először Károlyi István rendezésében. A hatalom azonnal tiltakozott, s közölte, hogy ezt a darabot nem lehet játszani. Károlyi István ötven évvel később elmondta, csak annyit sikerült elérniük, hogy a Honvédelmi Minisztérium foglalkozott a kérdéssel, s legalább megnézték az előadást. A magas rangú, kitüntetésekkel fel díszített katonatisztekkel és tábormokkal öt sor is megtelt a nézőtéren, de ők is a betiltás mellett döntöttek. Az előre eladott jegyeket visszaváltották. A színház

¹ Luigi Pirandello: *IV. Henrik. Tragédia három felvonásban*. Fordította: Antonio Widmar. Budapest, Kalász Kiadó, 1941, 5. (Madách-könyvtár, 1.)

² Felkai Ferenc: Pütkösti Andor. In *Színészcsoportok a közelmúltból*. Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta: Illés Jenő. Budapest, Gondolat Kiadó, 1968, 285.

Tapolczai Gyula és Greguss Zoltán a Neróban (1942)

pénztára előtt hosszú sor kígyózott, az emberek türelmesen, szóváltás nélkül vártak, némán tüntettek.

A *Népszava* főszerkesztője és a szociáldemokrata párt vezetője, Szakasits Árpád 1943. november elején színesgyűlést tartott, hogy létrehozza a szocialista és haladó színházművészek munkaközösségét. Ezen részt vett Pütkösti Andor is. A hatalomnak nem tetszett, hogy már ekkor a háború utáni művészi élet kereteiről tárgyaltak. Nem is késett sokáig a válasz: 1943. november 10-én Incze Antal imrédysta képviselő a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Szinyei Merse Jenőhöz interpellált baloldali szervezkedés tárgyában. Arra is kitért, hogy a Madách Színház vezetője, Károlyi István, „ez a fiatal arisztokrata nyíltan megmondja, hogy igenis a színházak hirdessenek világnézetet, és álljanak ki amellett. Ezt ez a magánszínház meg is teszi.”³

A Madách Színházban 1944. január 14-én különös bemutatót tartottak: Manfred Rössner *Első Anna és Harmadik Károly* című kétszemélyes darabja Várkonyi Zoltán és Szelezcky Zita főszereplésével került színre. Károlyi István visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Szelezcky Zitát csak azért hívták meg, mert már ekkor be akarták zárni a színházat. Pütkösti azonban „nagyon okosan kitalálta”, hogy rendeznek egy kétszemélyes darabot, aminek az egyik szereplője kommunista, a másik pedig a jobboldal nagy sztárja. A produkció közel száz előadást ért meg. A német megszállás azonban véget vetett a sikersorozatnak, 1944. március 19. után már csak egy előadást tarthattak.

Pütkösti Andor és Károlyi István engedélyét visszavonták. A hajdani igazgató nem emlékszik semmiféle eljárásra: „Odatelefontáltak, hogy este ne tartsunk előadást.”⁴

Károlyi István a nyilas hatalomátvételig segítette az üldözötteket, ő rejtette el birtokán Várkonyi Zoltánt. A nyilas puccs után, 1944 októberében azonban ő is illegálisba vonult. Pütkösti Andor nem érte meg a há-

ború végét: idegei felmondták a szolgálatot, 1944. július 9-én öngyilkosságot követett el, s három nap múlva meghalt. Halálhíréről alig számoltak be a lapok, sírja a Farkasréti temetőben jeltelen.

A Madách Színház új vezetője Cselle Lajos lett, aki korábban már többször meg akarta szerezni az igazgatói tisztséget. Cselle rövid ideig tartó vidéki színeszkedés után 1936-tól Budapesten az Országos Színeszgyesületben dolgozott, s 1939-ben a Színművészeti Kamara főtítkárává választották. Az igazgató így nyilatkozott céljairól: „a kisembernek olyan színházat adjunk, amely megfelel lelkiületének, és amely a szükséges irodalmi és művészi szempontokon felül újjászülető korunk nagy és nemzetmentő eszméinek is szolgálatában áll.”⁵

Az újjászervezett társulat 1944. június 16-án Kádár Lajos és Solymosi István

Senyei Vera és Bozóky István a Jelzőtűzben (1942)

Ártatlanok című antiszemita színművét adta elő. A sajtóban megjelent hírekből kiderül, hogy a szerzőpáros már 1941-ben megírta, s a Falu Színpad vidéken nagy sikerrel játszotta a demagóg darabot. Budapesti bemutatóját azonban Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter megakadályozta. A német megszállás után Dövényi Nagy Lajos, a „kitűnő jobboldali író”, a *Tarnopolból indult* című „rohamregény” szerzője dolgozta át a pesti színpadra a „vértelen Tiszaeszlár-dramát”, a „magyar Jud Süst”.

A művet a Madách Színház egész nyáron műsorán tartotta; ötvenedik előadására 1944. július 29-én került sor.

³ Molnár Gál Péter: Gróf Madách Színház. *Európai Utas*, 1994/2. 61.

⁴ Károlyi István szóbeli közlése. Budapest, 1995. május 26.

⁵ Ellen Fatornyok és Aladár-vígjáték a Madách Színházban. *Magyarország*, 1944. június 11.

A Weiss Manfréd-gyár munkásai, a Polgármesteri Hivatal dolgozói és az Egyesült Nemzeti Szocialista Párt tagjai szervezeten is megtekintették az előadást, melyet az egykori debreceni színházigazgató, Kardoss Géza rendezett, de az utolsó próbákat Kiss Ferenc, a Nemzeti Színház kormánybiztosa, a Színművészeti Kamara elnöke vezette. Ez volt Budapesten az egyetlen nyíltan uszító propaganda-színjáték, melyet szélsőjobboldali, nyilas színészek közreműködésével mutattak be.

Az Ártatlanok című előadás
(1944)

Az előadást a „nagy sikerre való tekintettel” 1944 októberében ismét játszották.

Az *Ártatlanok* írói felsorakoztatták az összes antiszemita szöveget – ez derül ki a műnek a *Magyar Színpad* című műsorújságban közölt tartalmi összefoglalásából. A faluhelyen játszódó cselekmény középpontjában a falusi kocsmáros és uzorás, illetve annak kikeresztelkedett fia áll. A fiú ügyvéd lett, s képviselő akar lenni, ehhez szeretné megszerezni a parasztok támogatását. Egy antiszemita írnok szerencsére résen van, s terhelő adatokat gyűjt a fiúról és az apáról, így a végén a csendőrök tartóztathatják őket. A darabban felléptettek rabbit, zsidóságát tagadó, zsidózó bérlőt, a zsidók ármánykodásába belepesztuló parasztembert. Szerepelt benne váltóval való zsarolás, fenyegetés, szerelmi ármány. A cselekményt több fordulat tarkította. Az előadás nemcsak a legszélsőségesebb nézeteket összesítő, nyílt uszítás volt, hanem a népszínmű legjobb hagyományainak meggyalázása is. Az idilli falu képét azokkal a szereplőkkel romboltatták szét, akik a legtöbb népszínműben pozitív szerepet játszottak. A színjátékban amerikai kivándorlásra biztatják az egyik szereplőt. Ez a mozzanat arra enged következtetni, hogy a XIX. század végén, a XX. század elején játszódik a cselekmény; abban az időben, amikor tömeges volt a kivándorlás, az antiszemitizmus azonban egyáltalán nem jellemezte a falusi közösségeket.

A Madách Színház fennállása alatt még két bemutatót tartott; mindkettőt Kiss Ferenc rendezte. Henrik

Ibsen *Bernád Róza* című művét 1944. október 14-én, a nyilas puccs előtti napon adták elő. Nagy hírveréssel Mezei Máriát ígérték a főszerepben, de ő a „fullasztó, emberietlen és művészietlen áramlatok” elől egy tátrai szanatóriumba menekült.⁶

Kiss 1944. november 16-án az *Új Magyarország* újságírójának, Orsy Gábornak leszögezte, hogy „a magyar színművészetet, a színházak művészi munkáját csakis az építő nemzetiszocializmus hathatja át”, de tárgyilagosan hozzátette, hogy az írók erre a szellemi átállásra nem készültek fel.

A darabhiány kivédésére – a magyar színháztörténetben valószínűleg először – hatásos kurzusfilmet alkalmaztak színpadra. A *Szerető fia*, Péter Páger Antallal a főszerepben, Bánky Viktor rendezésében 1942 végén került a mozikba. Színpadi átdolgozását, Fendrik Ferenc és Szabó Sámuel munkáját *Az én fiam* címmel a Madách Színház 1944. december 1-jén mutatta be. Páger Antal filmbeli szerepét vendégként Perényi László játszotta.

A háború utolsó hónapjaiban a Nemzeti Színház elsősorban szórakoztató darabokat játszott, de másutt sem kerültek színre az „új ideológiát” hirdető művek. A Madách Színházban a *Hölgyek és*

urak című Vaszary János-vígjáték felújítására készültek, azzal az indokkal, hogy a darab annak idején – a Magyar Színház játszotta 1936-ban – „zsidóellenes tendenciája miatt csak rövid ideig maradhatott műsoron”.

A közeledő szovjet hadsereg elől a Madách Színház jobboldali, nyilas színészei közül többen – Cselle Lajos, Kállay Ferenc, Kardoss Géza – külföldre menekültek; másokat a második világháború után hónapokra, évekre eltiltottak a színészi pályától. Kiss Ferencet háborús bűnösnek ítélték börtönbüntetésre.

A Pütkösti-féle Madách Színház tovább élt a magyar színházművészetben. A szellemi és politikai ellehetetlenítés miatt torzóban maradt próbálkozást Várkonyi Zoltán a Művész Színházban 1945–1949 között kísérelte meg – részben régi, madáchbeli munkatársaival – kiteljesíteni.

A Cselle-féle Madách Színház főkönyve – a szokásos „Isten nevében!” felirattal az első oldalon – sértetlen maradt Budapest ostromakor. Amikor a Művész Színház 1945-ben megalakult, ebbe a könyvbe kellett bejegyezni a bevételeket, kiadásokat. Ám mielőtt használatba vették, a régi bejegyzések lapjait behajtották s összekapcsolták. Úgy vélték, ezzel a gesztussal a magyar színháztörténet legszegényteljesebb korszakát örökre e lapok közé zárták.

⁶ Mezei Mária: *Vallomástörédek*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982. 96.